

ԳՅՈՒՂՈՒՄ ՀԱՐՍԱՆԻՔ Է

Մասնա լեռը հսկա իր սաքը սեղան է
 պիշերվա մեջ կանգնած գյուղի եկեղեցու
 առջև: Ավետարանը գանդադորեն թափա-
 ռում է ծանր սյունների շուրջը՝ ծերունի
 պատարագիլի դողդոջացող մորուքի վրա
 լույսեր կուտակելով:

Լեռների սարկազմազները հովերին
 խուլորեն ժամերգում են և խավարի մեջ
 լուսավոր ձեռքեր կարկանդակում...

Մեր քաղվորն էր խաչ,
 Խաչվառ, խաչ ու մազ...

Հովանք վզին

Կապել է մի լայն, կարմիր թաշկինակ:

Գուլպան նախշուն է: Բեղը ծովել է:

Սեղանի վրայից շարականները շարժում են մութը:

Մոմերը մրսկան ծոել են բոցը,

քահանայի ձեռքը դողում է:

ձայնը քսվում է խուպոտ գրարարի մաշկա՝ իր սուշերին՝

շինականների պլզած աչքերին:

Շալվարն էր կապույտ,

Արևն էր կանաչ...

Լոխ կանգնել են

մազոտ ձեռքերով, դժգույն ու նիհար,

երկնքից իջած սրբերը բոլոր,

ու բաց են արել սրտերի գրքի էջերը սարսուռն՝
ուր մեծ տառերով գծված է ճամփան
խոնարհ կյանքերի և անհունի մեջ՝ բռնկած թևերով
խելագարորեն սուրող աստղերի:
Դրսում, լեռների քարավաններին՝ հովը կատաղած
փոթորկամրրիկ պատվեր է բերում: Ժայռը տնքում է,
ուր բուրվառի հետ երգում է կրակը, ծխում է խունկը:
Ականջին ոսկի, կրծքին ջուխտ մարջան,
այտերը դժգույն, աչքերը քուրա,—

կանգնել է Սանան

և սրտի վրա սեղմել վիրավոր, դժբախտ մի սոխակ:
Պիշ-պիշ նայում է.—

կազմը արծաթ է ավետարանի, խաչը ոսկեզօծ
և խնկի առատ ամպերի միջից,
անհանգիստ ու վառ՝ իրիկնամուտի բարդիների պես՝
նրա ճակատին շողեր են քնկնում
և իր գունաթափ բարակ շրթերին՝ կոճկում հեացող
մի խիտ լուսթյուն:
Սիրտը կծկվել է: Թուլիկ իր ձեռքը Հովանի ձեռքում
ձգել է մեռնող տատրակի նման
և իր մանկական գլուխը կախել:

Երբ երգը կանգնած, ծեր քահանայի աչքերը կապույտ
հարցաքննում են Սանայի սիրտը.—

նա մուխ սենյակում դուռը փնտրող երեխայի նման
նայում է վախցած՝

Աղջի՛, ասա հա, աղջի՛, ասա հա—

ծոում է գլուխը, մինչ մեջը ըմբոստ մի ձայն է լայխ՝

— շեմ ուզի, դադո՛ շեմ ուզի, բարո՛—...

— Աղջի՛, ասա հա...

Հա, հա, հա... ս նքում է քամին կողերից բռնած,

քսվում է պատերին, բարձրանում վեր՝

և աղմկալից գոռում գոչումով պատույտ է գալիս

պարապը գրկած գմբեթի գլխին:

Հյուրերը կանգնած՝

գոմից դուրս նայող տավարի պես մունջ՝

իրենց մտքի մեջ կամաց շոյում են ոսկեզօծ գարին

շարահանների: Տրեխների ծայրին՝ ձյունը հալվել է:
Պառազ մամերը, ոսկրուտ մատներով,
խորտակված ու մութ կրծքերի վրա աղոթք են սեղմել:
մինչ խաչը փայլում,
թագվոր, թաղուհուն նշան է անում, ուրախ ձայնում է
զնգուն խշշոցը —

Մեք թագվորն էր խաչ,
խաչվառ, խաչ ու մազ...

Փեթակի նման բզզում է ժամը, գյուղացիների
ոչոր բեղերից ծախտ է կախվում, ու ծիծաղում են
հարսները թրթռուն: Ապրե՛ք, ծերանա՛ք...

Սանաչի այտին խնձոր է ծաղկել:
Հովանը դիտին գրել է մի մեծ, տոնական գրա՛ն:
Ապրե՛ք, ծերանա՛ք... Միծաղ ու կատակ:

Ոչ ոք չի տեսնում, թե ինչպես հանկարծ,
մեծ որոտումով, բացվում է դուռը մութ երկինքների
և սալառնելով՝ ոսկեթել, մեծղի՝ անհետանում են
անտես հյուրերը անդրաշխարհի:

Միայն կապուտաչ,
աղքատ մի հրեշտակ թռչ՛չ... ատեն թևը զարկում է
ժամի սուր խաչին և կակծալով մնում շվարած:
Գյուղը կախվել է Սասնա փեշերից, աչքերը նետել
խորխորատի մեջ ու միտք է անում, դարավոր մի միտք:
Գլուխը ձյան տակ ցրտից դողում է: Կապտած ձեռքերը
ամուր բռնել են ուռկանը հողմի՝ որսում են լեռան ամենի սալերը
և խոր ձորերից եկած ձայների
մունչը և խուլ արձագանքները:

Իսկ գյուղի մարդիկ հրացան են պարպում:
Երգը պատում է հողմի կոկորդը
և շուռ է գալիս — մեր թագավորի, մեր թագավորի
առջև շարելով մի մահուդ շուխա, մի քաթան շապի՛ն:
մի շուխա լավ գուլպա —
և շուռ է գալիս՝
ծուած բերանը ձյունին կարկառած:

Իսկ գյուղի մարդիկ հողմը հրելով —

ա՛հ, ի՛մ հայրենիք.

շուքիերդ սառած կպցրու ճակատիս

և գիշերներիդ խորհուրդը խորին

տուր իմ պանդխտի կարոտ աչքերին —

Իսկ գյուղի մարդիկ

ուժեղ ոտքերը զարնում են գետնին,

աքացի տալիս անհուն լուսթյան

և ցատկոտելով՝ խումբ խմբի դիմաց՝

ալեկոծ ծովի նավի պես շարժվում:

Սանան գնում է՝

փոքրիկ քայլերը ձյունին քսելով,

և կրծքին սեղմում հովի հառաչը:

Սանան գնում է ու ներաշխարհի երազանքների

լուսով քանդակված կածան է տեսնում,

ուր բյուր ոգիներ, անհասկանալի,

չեռան կողերին, թռչկատող, ուրախ,

մի պար են պարում:

Սանան նայում է, ժպտում է երկար

ու ձեռքը տանում ուժգին բաբախող փոքրիկ իր սրտին:

Մշուշի միջից —

խորանի վերև խորհուրդը վառող բոցերի նման —

նայում են նրան

լայն բացված ու վառ, ծովի գույն աչքերի:

Թևը քարշ տալով, փաթիլների տակ, գլուխը վար առած,

սահում է լուսե մենակ հրեշտակը:

Սանան նայում է՝

— Աստված, իմ աստված, դա ի՞նչ նշան է —

և շի հասկանում:

Իսկ ժայռի կրծքին կպած խրճիթում

դհուլի վրա կարկուտ է տեղում,

և Տատրագոմը, բեղերը սրած,

հարայ-հուրայով պտույտ է գալիս և համազարկով

զնդակահարում ամպերի ետև: աստղերը թաքնված:

Հետո հյուրերը մտնում են սենյակ:
Սփռոց մի կապույտ և աղոտ ճրագ: Չիր, շամիչ, խնձոր
և նարթ-շաքար:— Շնորհավոր լինի,—
օղին վազում է ծեր քահանայի մորուքի վրայից,
և կովը գոմում զարկում է ոտքը հարևան պատին:

Երգը գինու հետ առատ հոսում է
մորթված աքլորի տաքուկ արյան պես,
և ջահելների դեմքերի վրա բոցեր է նետում:
Նետում է նրանց ուսերի վրա նազպարի թևեր,
մատներին շակոց
և հուժկու զարկվող ձեռքի ափերին ալիքի սարսուռ:

Ի՛նչ լավ է, եղբա՛յր, Հայոց աշխարհի
տոներ միամիտ,—

մուկեզին դափը բախում է ուժով սրտերին ուրախ
և ձայնը գլխին, վիզը երկարած՝

դհուլ ու դուռնա

— տմբլա, հա տմբլա —

պտույտ են ածում խենթացած յայլին,
գոփում ու ցատկում՝ մրրկահուզված անտառի նման
սարսուռ ու գիծ պապական պարը:

Դրսում էլ բուքը, փեշերը քաշած,
սառած ձեռքերում բռնել է մթին մի լայն թաշկինակ,
զարնում է գլուխը հարսնիքի դռան,
վազում է հարբած, դլորվում ձորի մեջ,
լեռների կրծքին մրճահարում է բռունցքները հնչուն,
հետո ժողովում իր կատունների անոթի խումբը,

մլաժում է երկար,

խզված կոկորդը ամպերին քսում
և խուլ հառաչում:

Ժամը զարկվում է անհանգիստ ժամին:
Երգիկների վրա հաղթանդամ մեկը ծանր քայլում է:
Այն ո՞վ է շալկել բուք ու բորանը,
երկաթե քայլով այն ո՞վ է գալիս,
ո՞վ է սարսափով թմբկահարում:

Գյուղի հարսները ծամում են մտածկոտ նաբաթի շաքար՝
Սանան վախում է, և տղամարդիկ՝
գինով աչքերով նայում են հեռուն,
մի վայրկյան լռում:

Այն ո՞վ է շալկել բուք ու բորանը:

Բայց հայր վաղուց սովոր է ապրել մութ ոգիների
վտանգալից ծոցում.

անիծվի հերը գեշ մտածողի:—

Մաքուր սրտերին թող պաշտպան կանգնի Սասնա Մհերը:
Ու ահա զվարթ, արախչին տնկած գլխի կատարին,
թևերը պարզած թիերի նման,
կուրծքը շարժելով,
պարում է նազով թագվոր Հովանը:

Փչում է գուռնան

— տմբլա, հա տմբլա,

մինչ քամին դրսում շարունակում է խփել իր դափը
ու ծափ է տալիս,

և հոհռալով վայում, ծիծաղում...

Եվ ծափ են տալիս բոլոր հյուրերը:

Երգը գինու հետ առատ հոսում է՝

մորթված աքլորի տաքուկ արչան պես,

և Տատրագոմբ,

ձյունի տակ նստած, քսում է գլուխը

թանձր խավարին:

Հուսաբացի մոտ,

երբ լեռան գլխին օրը քացում է իր թարթիչները

և կամաց-կամաց գլորվում դեպի գյուղ,

Երբ արծաթ ձայնով բարձր երգում է աքլորը հանկարծ՝

Սանան պարում է:

Կես մութ անկյունում, անտեսանելի հրեշտակը կանգնած,

նայում է նրան և իր դաշկահար ճակատի վրայից

Ներս մանող լույսի շողերն է պոկում:

Սանան դառնում է երազանման՝

Երեխայական բարակ թևերը թափահարելով
Անհայտ և գաղտնի առջևը բախտի:
Իր նշանման աշքերի միջից կայծեր են ընկնում,
և եքենոսե վարսերը առատ
սև նավարկության առագաստի պես
տատան են գալիս, թափվում և սահում:

Սանան պարում է.

պարում է այնպես, ինչպես ամպի մոտ իջնող մի բազե
ըզգալով շունչը փոթորիկների
պտույտ է գալիս, ծալում թևերը
և արագ նետվում ժայռերի գլխին:

Նա պարզ լսում է, թե ինչպես դրսում քամին կատաղի
մրճահարում է թիթեղի վրա,
պատռում աքլորի երգը խոնփած
ու սաքը դոփում՝ գյուղի տանիքը սարսելու համար:

Թափահարում են երկար: Սանահայրերը կատակ են անում,
հարսներին նայում խորամանկ աչքով
և թևը թևին դառնում են դարձպար,
թռչկոտում, ցատկում գնդակի նման:

Ոչ ոք չի տեսնում, ինչպես մտահոգ կանգնած հրեշտակը
կտարած իր թևը թեքում է պատին
ու գունաթափվում: Սանան կծկում է ձեռքերը կրծքին,
հառում աչքերը դեպի հեռավոր տեսիլքի վրա
և մնում անշարժ:

Մի հյուրի ձեռքից ընկնում է կուժը,
և կարմիր գինին տրեխաների վրա ժայթքում է ուժով,
աղմուկով պայթած երակի նման:
«Ախպե՛ր, ինչ է որ... ձեզ զուրբան լինի...
դինին առատ է, և Տատրագոմբը խաղողով հարուստ»...
Թափում են երկար: Հետո լսում են:
Ամեն մի հյուրի ճակատից ընկած՝ կախվում է մի սև,
ծանր մի գիշեր:

խրճիթի առջև մի ձի է կանգնել, իր սմբակները
զարկում է քարին:
«Բա՛ց արեք դուռը»... Բացում են դուռը՝
քամին մտնում է ու թավալ գալիս հարսների կրծքին:
«Խեր լինի, ախպե՛ր... Այս անգամ խեր չէ, թուրքերը եկել
հարեան գյուղից աղջիկ են տանում, տավար ու նախիր.
դիրքեր բռնեցեք»...
Ծվ լրաքերը ձին մտրակում է ու ճեղքում հովը:

Կաղացող ահը, տնետուն ընկած,
լուռ կարկառում է իր թույլ ձևաքերը,
և ամեն մի տուն նետում է սիրտը՝
ինչպես մաշ եկած մի հին դահեկան:
Հովանը կատղած, հրացանը ձեռքին, խրճիթի առջև
դողում է, սպասում, կրծում շուրթերը:
Սանան գունաթափ, դետին է փռվել, աղոթք է անում
կանաչ աչքերով, անտես իր հյուրին:
Մառչ է Սասունը:

2

ՀՈՎԱՆԸ ԳՆՈՒՄ Է ՉԻՆՎՈՐ

Հողերի սիրտը զարնվել է խոփին:
Գաշտը՝ ձևաքում ոսկե մի պնակ, տեն-
դահար ման է գալիս:

Լեռան կողից վար թավալվող այգի-
ներում խնձորենիների ճյուղերը ծանրա-
ցել են: Աքլորը տանիքի վրա բարձրա-
ցել և, ամբողջ իր ուժով, թևերից թափ
է տալիս արշալույսի հարձատող կրակը:

Լեռան կատարին ոսկի ճրագ է բռնել լուսաստղը:

Առավոտը —

Խաչոցը ձեռքին կարմիր սարկավագ —

ձայնը դեմ է տվել ամպերին —

Հոռավել հո՛ —

կրգում է:

Երգիկներից ծուխ է ելնում:

Կշկշում են հավերք.

արտույտը լքել է բույնը,

և Սանան, ոտաբորբիկ՝

լեռան գմբուխտը կրծքին՝

մրսկան ու փխրուն, կովի առջև շոքել է՝

թուլիկ մատներով կաթ է կթում:

Այնտեղ վարը

տենդագին արտը շարժում է ուժգին. ուտերը իր լայն

և տավարը

ոտքերը ծռում, քաշում է լուծը

բլուրեղով լցված ակոսների մեջ.

այնտեղ վարը, Սանան տեսնում է,

Հովանը թափով հերկում է արտը:

Գլխին սրածայր ճերմակ մի թաղիք,

մեջքին հաստ գոտի,

կուրծքը լայն բացված —

Օրհնյալ է աստված,

Հիշյալ է աստված,

Մահկալ ջան, վարե՛:

Թոնել է մաճը՝ խոփը շշեղի,

դարսվեն ու պառկեն

շարքով դուրս եկած գուղձերը հողի:

Արևը ընկել թավալ է գալիս ակոսներում խոր

Եզը զարկում է ոտքը քարերին,

ծռում է գլուխը

և ուժգին թափով հեղքում է հողը:

Արտը շատ քար է:

Ի՛նչ փուլթ, թե քար է, աղքատ, տկար է

արտը սոթահար —

Վարենք շատանա,

Տերն ուրախանա:

Սեղմում է գլխին թագիչը ուժով, քայլում է արագ
Հովանը ահա,
բռնում է, կանչում, շվիվարով զարնում ձեռքի ճիպոտը
լեռներից ընկնող հորիզոնին վառ,
ուժ տալիս խոփին ամբողջ իր մարմնով,
որպեսզի ճեղքի երկիրը Հայոց՝
դար դարի ետքից դուրս հանի պատկած շերտերը համառ,
շերտերը ծալված
լուռ ոգիների խորհուրդների տակ. —

Օրհնյալ է աստված,
Օրհնյալ է աստված...

Ոմանք հնձում են, ոմանք հեսանում կոացած գերանդին,
ոմանք երգելով խուրձեր են կապում,
խոտը ոլորում, շալկում ծաղիկը
և դանդաղ քայլով բարձրանում լեռը՝
բուրումներ սփռում Տատրագոմի շուրջ:

Իսկ վերը, գյուղը
դրել է ճակատին իր ծանր ձեռքը.
խաղաղ նայում է փայլուն աչքերով
արտում եռացող կյանքին քրտնաթոր,
հեռվում փուլ եկող ադամանդածայր լեռներին հսկա,
աղմուկով թափվող աղբյուրներին մեծ.
հետո, կամացուկ, սեղմում է մեջքը բարձր քարերին
և մտածում է,
իմաստուն ու լուռ,
վաղվա օրերին:

Սանան վազում է մի երիտասարդ այծի ետևից, որ հիր նշենու
կարմիր հրդեհը բերանին առած,
փախչում է զվարթ
և ծիծաղում է՝ սրածայր մորուքը արագ շարժելով:
Մինչ ճամփի ծայրին
հարբած մի սոխակ բերանը բացել, լցրել է լույսով,
խելառ բաներ է ասում վարդերին:

Մի դեղին ճուտիկ ընկել է ջուրը,
մայրը սարսափած կանչում է ափից: Կովեր ու Եզներ,
դանդաղ շարժելով լեռներում հնձված ծաղիկի խուրձեր,
իջնում են կամաց, կանգնում, բառաչում:

Արտը պարպվում է:

Խրճիթի առջև, փեշը ճակատին, հոգնած Հովանը
քրտինքն է սրբում և լայն ժպիտով նայում Սանային:

Վերջալույսի հետ գյուղը պառկում է, մաշված դեղերը
սեղմում է գետնին,

գրկում գիշերը և վերը ցանված աստղերի դաշտը:

Գիշեր է գյուղում:

Մարդ ու կենդանի քնել են հանգիստ՝

Արգանդից բերած սովոր ձևերով

կծկված:

Սանան փռել է վարսերը իր սև

Հովանի ամուր բազուկների մեջ՝

ինչպես հեռավոր, անհայտ մի երկրում:

Ամեն ինչ լուռ է:

Տատրագոմի վրա խորհուրդը իջել

սեղմել է ուժգին իր ոտքը խավար

նրա մտահոգ, այրված ճակատին:

Գիծ-գիծ պատռված արտերի կրծքից,

մռայլ ժայռերի մթին ճեղքերից

գալիս են շարքով մեր հեքիաթները

և երգիկների գլխին շուռ գալով

շարժում են կամաց

իրենց մատների

վառված մոմերը

և ճամփա ընկնում՝

դեպի սրտերի պղնձե քաղաքը:

Թոնիրների շուրջ թափոր է նստել:

Պառկած տավարի կոպերի վրայից երանգ է սահում:

Գոմբ տաքուկ է, և եկեղեցու գմբեթի վրա
թառել է կանաչ բոցավետ մի լույս:

Պառավ մամերի շուրթերից ընկած խոսքերը գաղտնի
Քայլում են աշխույժ և հոգիների կիսաբաց դռան
Ուժգին զարնվում են ոսկե մուրճերով:
Հայ երազների խորունկ իմաստը
Նստել է լուսե մեծանիվ մի կառք
և ճոճալով

պտույտ է գալիս ոսկե մարգերում
նոր աշխարհների:
Ոմանք նետել են իրենց ուսերին
Սասնա լեռների փեշերը երկայն,
դրել են իրենց տենդոտ ճակատին Սիփանա թագը սպաղուն ու
վառ
և մեջքին կապել ադամանդազարդ սուրը ծիրատի:

Ոմանք էլ գարնան
ծաղկած ծառերով ծփող պատմունքան,
փղոսկրե կոշիկներ և կապույտ մի գրահ՝
Տավրոսի վրայից հաղթանդամ ձեռքով պսկած մի երկինք:

Հետո, խստագեմ ուրիշ ոգիներ,
սև ամպ վարսերով,
Վանա ալեկոծ ծովից դուրս թռած
բարկացած հողմեր
և բուք-բորանով լեցուն նայվածքներ,
արյունած աչքեր, խիստ էություններ՝
երկայն բեղերով, ածիլված գլխով,—
դուրս եկած մթին խորխորատներից:

Սանան նայում է և իր կիսաբաց շուրթերի միջից
պայթած նռան պես հառաչ է ընկնում:
Հովանի բունցքը սեղմում է ուժգին սանձերը մութի,
և հրեղեն իր ձին բախում է թևը
հարավից սահող աստղերի խմբին:

Երկնքից կախված

մեծ աշտարակը
հանկարծ աղմուկով ընկնում է անդունդ:

Մշո մեծ դաշտից
մի գիւ աղաղակ՝

մինչև ամպերը երկարած ձեռքով՝
ուժով նետում է
արյունով լեցված հսկա մի բաժակ: Մասիսի գլխին
կանգնում է մի սկիհ, և ոսկեալիք փիլոնի տակից
լսվում է ձայնը սարսափով լեցված կաթողիկոսի:

Աաղկած ծառերը,

մտրակված ձայնի ահաբեկումից,
պտույտ են գալիս մեկ ոտքի վրա,
և նոր սերմերը, աղոսներում խոր,
աղաղակելով ժայթքում են հողի վառված արգանդից
և փոշիանում...

Այդ գիշերներին
աշխարհը ամբողջ գյուղացիների կոպերի տակից
տատան ծովի պես ծփում է, քայլում.
Տավրոսի շղթան, իր քարավանի պարանը ձեռքին,
առաջ է ընկնում, մտնում է անհուն,
և անապատի հանգիստ երկնքում
ուղտերը դանդաղ աստղեր են պոկում:
Լուսաբացի մոտ քարավանները
չոքում են շարքով
և արշալույսի զմրուխտը ծամում՝

իրենց սրածայր, արյունաթաթախ մեծ ատամներով:
Գյուղը զարթնել է:

Շեմերի առջև

եզներ են կանգնել.

հավերի համար ցանվել է կուտը,

և եկեղեցու զանգը հնչում է:

Տանիքի վրայից աքլորը կանգնել կանչում է բակի
կանաչ ծառերին. —

Ո՛ւր են, ձեզ մատաղ,

Ո՛ւր են բոցկլտող ձեր ծաղիկները.

Սանան կանգնել է, աչքերը ճմռում, նայում է հիացած:

Ամառը հրաշուրթ՝

պսպղուն մի բեռ իր ուսին առած՝

հարբած

ճառագայթավառ կապելաներում

արևի,

կախել է վզին բյուրեղե վզնոց,

ատամների տակ սեղմել է մի վարդ՝

թավալ է գալիս գյուղի փողոցում:

Ծղների ճակտին հրդեհ է քայլում:

Կոկը քաշում է պարանը կատղած՝

չում ոտքերը: Քամին շոյում է

հասկերի ոսկին,

և միջատները բզզում են ուժգին:

Ռունգները թրթռուն, երեսը կարմիր, ձեռքերը կրակ՝

Հովանը քաշում, սեղմում Սանաչին

արևով լցված իր թևերի մեջ,

տրորում է, շոյում,

կծում այտերը:

Ձեռքում պինդ սեղմած ծիծեռնակի պես:

Սանան, սփրթնած,

տանում է սերը տանջանքի նման

և իր մանկական մարմինը փակում

անուշ վերքի շուրջ:

Դրսում

գաշտերը հրակեզ թավալ են գալիս,

կանչում է կոունկը,

և թիերի մեջ

հովը բռնում է ճյուղերի բոցը,

այրում մատները

և կաղկանձելով վազում ժայռերից թափվող աղբյուրի

դովազին ափը:

Ինչպես հինավուրց գեղեցիկ արձան,

մեծ մի կուժ ուսին,

ոտքերին նախշուն կանաչ շմուշկներ,

գլխին գեղձի գույն երկայն մի լաշակ,

երերուն քայլով Սանան կրում է օրերի բյուրեղ,

պաղպաջունն ջուրը

ու հացը թխում՝

ամառվա հրավառ թոնիրի առջև:

Նա խոնարհաբար մտել է գյուղի տնօրացող կյանքի
ծոցը փոշիոտ և ուրախ սրտով, ժայռերի դիմաց,
հառում է հուլյսին աչքերը վառված:

Տոթահար քայլով՝ օր-օրի ետքից՝ ամառը դանդաղ
անցնում է գնում:—

Ճոռում է սայլը, կովը բառաչում,

և Տատրագոմը թափահարում է իր ծեր գլուխը:

Սանայի կրծքին մի հով է գգվում:

Բացում է դուռը և այգիների ոսկե հրդեհի ծառուղիներից
տեսնում է ինչպես աշունն է գալիս:

Ողջո՛ւյն քեզ, աշո՛ւն, բարի ես եկել.

գլխիդ ոսկեվառ լաշակ ես գցել,

ոտքերիդ դեղին հինա ես դրել:—

ողջո՛ւյն քեզ, ողջո՛ւյն:

Աշնան հեռացող ողկույզների հետ

գյուղը պարպում է իր երակների

դճրուխտե թասը:

Ժամերով կուացած շինականները

լուռ հաղորդում են

հողերի տակից եկած բերկրանքին

իրենց թևերի պողպատե ճիգը:

Արտ ու արտար

դարսում է սողուն սայլերի վրա

լեռան կողերի ոսկեհուր բերքը:

Հարսների գլխից շալը ընկնում է,

Թրթում են նրանց լեցուն կրծքերը,

և ալիք-ալիք պառկած հասկերը

լաշակի գլխին ջահեր են վառում:

Գյուղը տնօրում է:

Գաշտը տենդագին շարժվում է արագ:

Կալերի գլխից ոսկե ամպեր են ընկնում ու սողում:

Մարդիկ բռնում են: Չեռքերը մեջքին,

փորը շարժելով, երգում են կանաչք:
Ու երբ գալիս է երեկոն դանդաղ,
վառվում է լեռը,
և մեծ մի լուսին հանկարծ ցցում է ամպերի միջից.
պղնձե մի պնակ՝
կալերի մտադ գյուղը պարում է:

Օրվա այդ պահին
ժայռերի գլխին ծերերն են նստում,
վառում են երկար հողե շիրուխը,
հաստ բթամատով սեղմում կրակը
և վարագուրված իրենց աշքերով դիտում են արտում
ուր գծերով շրջող դարձապարը:

Ծրեր են գալիս, հասկերի նման, նազով, երազով,
հարսները ուրախ —
դոփում ոտքը աջ, դոփում ոտքը ձախ
և հռհռալով սահում ծփծփող ալիքի նման:
Աշունն էլ գինով՝

նետվում է դիզված ցորենի վրայից,

ցատկում դաշտեղաշտ և պտուլտ ածում լուսնո ջաղացը:

Մինչ տղամարդիկ,

իրենց թևերի հուրը դուրս նետած՝

առույգ շարժումով

հարսների շուրջը սատնում են զվարթ՝

զնգուն ու շխուհուն:

Ժայռերի գլխին նստած ծերերը,

մտահոգ ու լուռ, հոնքերի տակից դիտում են հեռուն:

Դիմացի լեռան

ճամփան շարժվում է: Ձիավորների խմբեր են գալիս:

Նայում են երկար, մտահոգ ու խիստ,

քաշում են ծուխը, ազմուկով թքում՝

լռում:

Աշունը անհոգ՝

մի վարդ է ճզմել, քսել շուրթերին,

արագ ցատկում է դաշտերի վրա

և հռհռալով թավալ է գալիս կալերի հրավառ

և տենդոտ ծոցում:

Մանան ընկել է երգերի լիճը:

Վայրենի բազի հեզասահ ճախրով նա ման է ածում

ուների վրա լուսնո վայր ընկած ոսկե պատրանքը:

Դեմքը վառվում է: Թափված վարսերը

արտի խենթացած ալիքի ծայրին երազ են շոյում:

Ոտքերի տակից կարծես վազում են աղբյուրներ բյուրեղ,

մատների վրա ճառագայթների

պսպղուն ու վառ ակունք են շարում

և զսպված մի տենդ

բարակ, սլացիկ մարմնի վրա ծփում է, նազում:

Ռ՞ւր է Հովանը, ո՞ւր է Հովանը...

«Կաքավդ ահա թևերը բացել

մեջտեղ է ընկել, իսկ դու կանգնել ես, ինչի՞ ես սպասում»...

Եվ ձեռքից բռնած նետում են նրան շուրջպարի ծոցը:

Մատղաշ եզան պես երկայն տրորում է ու ետև նետում

ուժեղ իր բաշը:

Ժողվում է ի մի դնդերը լարված,

և ոլոր գծով

ոտքի մատների ծայրերին ցցված,

արագ ու կայտառ, նա կոխկոտում է

անտեսանելի հազար օձերի գլուխները կատղած:

Ապա, տաքացած, դանակը ձեռքին,

երգերի շեշտը սրտին մխրճված,

առաջ է նետվում, հարված է տալիս

ուրվականներին վայրենի և բիրտ,

ցատկում է ետև, պտտում արագ,

նետում ոտքերը՝

երդիկի վրա ընկած հողմի պես,

դոփում ու թռչում:

Դոփում է, ցատկում խմբապարն ամբողջ:

Չայների ծովում թավալ է գալիս մի մեծ փոթորիկ:

Թ՞մբուկի վրա լուսինը տննդոտ

փշրում է դեղին սազափ հայելի:

Լեռների ծոցում հովը հարբում է,

և Տատրագոմը

շարժում է զվարթ, ալևոր գլուխը:

Բայց մեկ էլ, պարի էն տաք ժամանակ,
գյուղի ճամփի մոտ աղմուկ է լսվում.
փոշու ամպերից ձիավորների մի խումբ է ցցվում:

Մերերը հանկարծ,

մեջքները ծռած,
չիբուխի ծայրը օդում շարժելով,
գլորվում են ներքև
և խալխի առջև մտահոգ սեղմում
իրենց հոնքերի թանձր գիշերը:

«— Թշնամին եկել,

եկել կանգնել է գյուղի մեյդանում»:

Պարը շժմում է: Բհուլի ձայնը
մորթված եզան պես իր վարագուրված աչքը տնկում է
և սարսռալով երկարում ոտքը: Կանայք փախչում են:
Շինականները,
պաղած քրտինքը, ճակատնին կպած,
բեղերի ծայրին կեղծավոր ժպիտ,
ոխր սրտներում՝
գնում են վերև և շարքով կանգնում,
գայլի նայվածքով, գինված քրդերի ոհմակի առջև:

— Մեր շեյխը ձեզ շատ բարև է զրկել...

— Բարի եք եկել, աչքներիս վրա տեղ ունիք պատվո:

— Ալլահը օգնի: Բերքը ժողվել եք՝ պարում եք ուրախ:

Մեր շեյխն էլ հիմա իր մասն է ուզում: Ինչպես հերու էր՝

էդպես էլ այսօր: Թող ջահելները սալները դիզեն

և վաղը մեզ հետ բարձրանան լեռը:

Հովանը հուզված ուզում է խոսել, «Ինչպե՞ս թե դիզել

և բերքը տանել... Ի՞նչ իրավունքով»...

Մերերը ուժգին քաշում են փեշը,—

«տո, տղա՛, լռե՛»,—

չեն թողնում խոսի և կմկմալով

առաջնորդում են վայրագ այս մարդկանց հյուրերի խրճիթ:

Արցունքը գսպած,

ատամների տակ գայրույթ ծամելով:

Հովանը աշագ քուշվում է սենյակ, ցասումով նետում
գդակը գետին

և արշունալի խոսքերի վիհում՝ խեղդում է, գլորում
վեզիր և սուլթան:

«Մինչև ե՞րբ պիտի ծռենք մեր վիզը տավարի նման...»

Բա նամուս շունի՞նք... Բա մեր ծերերը ամոթ իսկ շունի՞նք...

Մինչև ե՞րբ պիտի»...

Սարի ետևից,

երկար կրկնվող արձագանքի պես,

այս միտքը ուժեղ

խուլ դղրդում է բոլոր վայրերում,

հրավեր է նետում դյուղերի գլխին

և սուր դանակով կրծքերի վրա խայտում մի նշան:

Ամբողջ գիշերը, մինչ շեյխի մարդիկ խմում են, պարում,

Հովանը նստած՝ շուրթերը կրծում ու մտածում է:

Կակժող սրտով երկար նայում է Սանայի դեմքին:

Նայում է երկար նրա կիսաբաց կրծքի վրայից

սարսուռով սահող շողերին լուսնո,

Նրա գեղեցիկ վարսերին առատ,

մանկահասակ պայծառ ճակատին հոգնած,

շուրթերին կարմիր:

Նայում է երկար ու տառապում է: Ուզում է փաթթվել,

սիրել, գուրգուրել:

Դարձնում է գլուխը, փակում աչքերը:

Արժաթե դանդի դողանջի նման, հեռավոր մի ձայն,

համառ ու հնչուն, կանչում է նրան:

«Մինչև ե՞րբ պիտի... Բա նամուս շունի՞նք»...

Երբ լուսնշաղի կես մութի ժամին՝

տխուր ճռալով գնացին սայլերը,

երբ թշնամիները տարան տավարը,

և Տատրագոմը

քողացող ձեռքով սրբեց ճակատի թանձր արյունը

և տրտում նայեց պարապ արտերին՝

Հովանը կանգնած իր շեմի առջև, վագրի աչքերով

դիտեց լեռները և վճիռ առած ներս մտավ խրճիթ:

Տխուր ու շոկ նայեց Սանային: Ուղեց բան ասել՝
կծեց շրթունքը:

— Գիշեր քուն չեղար... Հովա՛ն, բա՛ն մը կա...

— Ի՞նչ պիտի լինի... բան չկա, — ասաց և մեծ աղմուկով
հազաց ու կարմրեց:

Հետո թռավ դուրս

և վիրավորված որսի շան նման երկար կաղկանձեց:
Խենթի պես շրջեց տների շուրջը, նայեց ամեն ինչ,
ժամ մտավ, կանչեց ծեր քահանային

և խոնարհելով

պատմեց մեղքերը և հաղորդ առավ:

— Ձե՛զ մատաղ, տեսեք, մեզ շուտ ազատեք...

— Սանան շմոռնաք... ինձ համար ընդմիշտ աշխարհ
վերջացավ...

հայդուկն իր կնոջ հողալ չի կարող, թող ժողովուրդը

հսկե, մտածե...

Քահանան շոյեց ճերմակ մորուքը, պլզեց աչքերը
և ուզեց հուզված մի քարոզ ասել: Թուքը կույ տվեց՝
լոեց:

Հովանը շոքեց՝ համբուրեց հողը, Տիրամոր առջև խոնարհեց

դլուխը

և արագ քայլով առավ կա:ծանը մոտակա լեռան
և անհետացավ:

Սանան փռել է կապույտ սփռոցը:

Դարսել է հացը և շեմի առջև մտահոգ կանգնած
նայում է, սպասում:

ՅԵՂԱՅԻՆԵՐԸ

Արևը կոճկում է ձյունե իր ձեռնաց-
ները լեռների կատարին: Լռությունը՝
ուսը սեղմած մոսիկի կոթին՝ փոփել է
խորխորատների կղզին: Երբ կրակում է՝
Հայաստանի նշենիներից արյուն է ժայթ-
քում:

Ո՞վ չի անցել Քսենոֆոնի հետ Հայոց երկրով.

Ճամփաների աղեղը ճաթել է,
նետը խրվել է լեռան գազաթին՝
դողում է:

Սառը

սրել է սուրը.

և անդունդի եզրի մկանունքները
պողպատե ճիպոտներով զարնում են հսկա լռությունը
Սասնա և ուրիշ վայրերի,

որոնց անունը սոսկում են հիշել:

Ով չգիտե, որ Հայոց երկրում
լեռները ման են դալիս խմբով:

Երկինքը թափ է տվել

իր մերկ ծառը: Հողը փոթորկվել է,
և հիմա՝

անկամուրջ տարածությունների միջից՝ սրել է ատամները
և կծում է անարյուն ամպը:

Ո՞ր է վազում հողմը,

ինչո՞ւ է բացխփում կապտած շրթունքները, խառնում աղիքները
սարերի

և թիթեղե թմբուկի վրա խփում մատները
սառած:

Ո՞ր հայր չի իմանում, որ Հայաստանում
աշխարհագրական քարտեղը դողիակոսի վրա
գրել է կատաղի ցուլը,

որպէսզի սրածայր եղջյուրներով պատուե անհունը,
գետերի հունը, բյուրեղե քարերով շինված
երկնային տունը:

Արտերը կուլ են եկել: Արտաների վրա պառկել է ձյունը,
և անծայր պսպրղյունը
սառած ծովի տակ փակել է գյուղը:
Ուրիշ տեղեր,
ջրվեժների գլխին լալիս է անապատը: Չորը ոռնում է,
և խորխորատը
դունչը քսում է սառույցին՝ խուլ մունչում է:

Հեռագրաթելերի սյուները ծովել են: Ձյունը քայլում է,
և գայլը՝
Ֆոսֆորե մի պոեմ է ոռնում ժաշուների հետ կանգնած
և աշքերի սարսափած փայլը նետում է վիհ:
Իսկ վիհերի մոտ, մութ խորշերի մեջ,
փակվել են հայեր:

Հիմարներ, հիմարներ...

Մոսին, դանակ, սուր և խաշաձևված պատրոնդաշները
կրծքերին կապված: Դիագոնալ շալվար՝
պատուոված.

չերքեզի փափախ և նայվածքներ՝ կրակ ու բոց քուրա:

Այդքան էլ հի՞ն է այդ պատմությունը: Եվ սակայն, կարծես
կարդում ես վեպ մի հրաշուրթ և ահեղ, որի էջերից
ընկնում են վառված ածուխե խոսքեր և տողը տողին
հարված է տալիս
ուժգին:

Ահա կանգնել է խիզախ Ռուբենը: Տեսեք, շան տղան,
աղեղի նման ձգվել է, լարվել,
այրված իր դեմքը տվել է լեռան,
մի թուղթ է կարդում և հրաման տալիս.—

Կտրել լեռների

Բարձրաբերձ շղթան, անցնել հովիտներ, մագլցել սարեր,
հասնել Մշո դաշտ:

— Մեռելի ճրժեր՝

ձեր ոտքին մատաղ, թև առեք տեսնեմ:

Եվ խումբը ահա ճամփա է ընկնում:

Հռիկ, խստագեմ, ընդմիջտ ուխտ արած պատերազմիկներ,
Վայրի կատուի ցատկոտող քայլով,
մադլցում էին Սասնա լեռները, շուք էին դառնում ավանների
մոտ,

կախվում ժայռերից, անչնում վիհերը
և հոգնած շնչով մի երգ մոմոում՝

կոխելու համար նոր զառիվերը:

Հայոց պատմության

սրտառուչ ու խոչ բառը արշունոռչտ
գրված մի գաժան դարի ճակատին:
Ամայի լեռանց կույր Հոմերոսը,

թափված աչքերը

հառել է երկրին և բուք-բորանի շեշտը ահավոր
զարկում է զորեղ իր հեկզամետրի երկաթե երչե՛ն

Գիշերը գալիս լեռների լանջքին նետում էր իր սև
և լաջն վերարկուն:

Գաղանները մունջ խորշերում պառկած մուխ էին ծամում:
Թաթը բերանին

արջը որջի մեջ,

երկար լիզում էր երկնքից ընկած ծանր գաղտնիքը:

Վայրի այծերը իրենց թրթռող, սուր եղջյուրները
մխրճում էին լուսթյան սրտին,

և սարսափահար,

լսում ձորի մեջ դոփող զրնգող մարդկանց քայլերը.

Եվ խումբը թափով ճամփա էր գնում:

Մակար ծերունին, —

Թիկնավետ լաջնքով, բեղերը սրած, հեռավոր գյուղից
դուրս եկած ասպետ, երազկուն ու վեհ
մի խիստ Դոն-Քիշոտ՝

կովան խոյի պես առաջ է ընկել
ու առել կրծքին ճամփի ուրումն, անհայտ գիշերը:
Նրա ետևից,

կայծկլտող աչքով անտառի ոգի՝ ոտքերը կամաց
ձյունին է տալիս մոլեռանդ Սեյտոն:

Հետո, սեղմ շարքով,
դյուցազներգական աստվածների պես՝ գալիս են ահա,
չերքեզ փափախի վարսերը երկայն գլխին թափ տալով՝
ռետինե մարմին և կապույտ աչքեր՝ ետուն Ռուբենը,
նորման իշխանի խարտյաշ մազերով՝ Մանուկ Շենրկին,
գունաթափ Չոլոն, եզան պես ուժեղ, բիբերի շուրջը
կարմիր երակներ՝ կովազան Ախոն.

ըմբիշի նման ցատկուտող Հարոն, կարշնեղ Չավենը.
Հոնքերը կախած, աչքերը քուրա՝ Հովան Ֆեդային:

Ձյունը տնքում է նրանց քայլերի համառ թափի տակ:

Ոչ ոք չի խոսում:

Այս հերոսները, զվարթ ձեռքերով, նետել են ընդմիջա
անհայտին բախտի
իրենց սրտերի կատաղի բազն:

Նորածիլ լուսնի բարակ մանգաղը լեռան ետևից
փորձում է հնձել խավար երկնքի տատան հասկերը,
և ամեն մեկը, իր վտանգալից կյանքի սահմանում,
նստում է մի ձի, հրեղեն թևերով բոցավետ մի ձի՝
գնում հեռավոր հուշերի աշխարհ:

Ոչ ոք չի խոսում:

Հովան Ֆեդային, արյուն տեսած մարդ, իր ժողովրդի
մոլեռանդ սիրո քաղցը բերանին,
զոհվելու պատրաստ ահեղ խաչակիր՝
քայլում է լռիկ, տրեխների ծայրով տրորում է մուխը
թանձր գիշերվա:

Ծրբեմն միտքը —

ամեն մի վայրկյան սպառնացող մահի արծաթ աչքերը
դեմքին առնելով — պտույտ է գալիս վաղուց հեռացած
իր Տատրագոմի երազի վրա:

Երերոզ մոմի դալուկ բոցի պես
 ուրվականացած և ճառագայթուն՝ հանկարծ ցցվում է
 Սանայի դեմքը՝ ձորը եզերող Հովանի առջև:
 Էքումի վայրկյան: Սառը կախվում է բեղերի ծայրին,
 և նա, բարկացած, ձուլնին է զարնում իր ձեռքի մոսին,
 թափահարում է իր ծանր բաշը: Ֆեդային պետք չէ
 իր ուխտը դրժի հուշով իսկ աղոտ: Որպեսզի մոռնա՝
 թթի տակ կամաց երդ է մոմոում: Վերքը բացվում է,
 և ահա նորից, ժայռի ետևից, լուսնո սուր ծն չրը
 կաշում է քարին, կայծեր արձակում և նոր մի տեսիլք.—
 Սանան լուսավետ ամպի մեջ փաթթված, դժբախտ ու նիհար,
 իր մեծ աչքերով նայում է նրան:
 Հովանի սիրտը ընկնում է վանդակ, սեղմում թևերի կաթող
 արյունը,
 կտուցը տնկում, փակում աչքերը: Ի՞նչ գեղեցիկ է, ծաղկած
 ծառի պես

հովի տակ թրթռուն:

Սանան, հեղ Սանան...

աք հացի նման, բերանի մեջը սիրո և վշտի
 բառեր է ծամում: Կրճքի տակ բացված դալար արտի մոտ
 մի հիմար սոխակ
 դալլալ է ասում: Փափախը ուժով սեղմում է գլխին: Մնտաը
 քսում է

թևերում սեղմած հրացանի ծայրին՝ ինչպես հովիվը
 գանձուկին մատղաշ: Զորցած կոկորդը ուղեղի խորքում
 որսում է մի հին սրամաշ մեղեղի՝
 ուր սեր է ասված, լքման տառապանք և ճակատագիր:

Բայց մեկ էլ ահա, առաջի շարքից,
 Պարոնը կատղած նայում է ետև և խստիվ ձայնով,
 «Ճրժեր, շան տղաք. ի՞նչ է՝ քնել եք. քամին մեզանչից
 առաջ է անցնում»:

Եվ խոր ձյունի մեջ
 խումբը դուփում է և ցատկոտելով ճեղքում գիշերը,
 անցնում օխտը սար, հասնում Շուշնամերկ,
 և խուզարկելով երկնքի ճամփում դժգույն մի աստղի
 ուղեկորույս լույսը՝

լուսաբացի հետ գլորվում է հովիտ,

գրկում արևի կարմիր փունջերը
և նոր ուժ առած՝ ուսերի վրա սառած քրտինքը թափահարելով,
հսկա կուռտիկի կողն է մագլցում,
ճանկառում ժայռեր

և թավալվելով նետվում զառ ի վար,
որպեսզի շուտով, Միրնկատարի ահեղ բարձունքից,
համարձակորեն, հալածե ներքև ժողված թշնամուն:

Ջյունը տնքում է նրանց քայլերի համառ թափի տակ:

Հայոց լեռները, արևով լցված երկնքի գրքում,
կարդում են դարի ահեղ հեքիաթը
և ամեն էջի երեքող կողքին՝ կպցնում են վշտի
արյունած մի աստղ: Հետո շարժվում են,
իրենց բերանը լեցնում են հովի խուլ հառաչանքով
և ման են գալիս՝ շիճարած խմբերով,
հալածված, դժբախտ փղերի նման:

Մի լեռան գլխին կանգնել են հայեր:
Այրված դեմքերով, ցեխի մեջ կորած, հոգնած, շնչասպառ,
բայց վառ
ցասումով հսկա և կատաղությամբ.—
սպասում են նրանք:

Պարոնը պառկած, հեռադիտակով,
կարմրած աչքերը նետել է ներքև և սիրտը կպցրել
ամեն մի քարին: Այնտեղ, դաշտի մեջ, տաճիկ գորգերի
ուժեղ վաշտերը գյուղերի շուրջը օղակ են կապել:

Խաչերի կրծքին գնդակ է մտել, և երդիկները
պառկել են մեռած:

Խարույկների շուրջ՝ խմբված են զորքեր
և մարդիկ զինված:

Մի քանի շներ: Անցնում է մի սպա,
ոտից քարշ տալիս պսպղուն մի սուր: «Ո՞ւր են հայերը»:
Հսկա լռություն: Ջյունը թաղել է ձևերը մարդկանց,
ձորը կլլել է բուրբ ձայները:

Սակայն, ականջը եթե կայցնեք
սառած ու լռիկ հայոց հողերին —
Սիփանա Կողմից

մինչև Սասնա ժոռ,

մինչև Խարբերդի,

մինչև Տավրոսի հեռավոր ծայրը,
լեռների հսկա թռքերի մեջը, կշարժի փեթակը
ահեղ ձայների: Պատմության պատռած
շրթերից կելնեն սուր աղաղակներ:
և հողերի տակ բազմահաշկանի գերեզմանները
մ'է՞ծ դղրդոցով կիջնեն անդունդներ:
Կոտրած ձեռքերով, դողահար ծերեր շարձր կճշան,
և մայրեր սպանված՝ ճեղքված արգանդը,
արչունաթաթախ դրոշակի նման, պցցեն նորից անհունի գլխին:

Խումբը սպասում է:

Մի քարի վրա, առանձին կծկված, գինվոր Մակարը,
հրավառ աչքերով, դողում է, դիտում՝ կարծես մեծ տոնում
նա պիտի պարի: Մյուսները շոքած, ժայռերի ետև,
շոյում են մոսին ու գայլերի պես նայում են զաշտում
այրվող ֆեսերի խմբերին ցոլած:
Ամեն մի փամփուշտ իր դո՛հը ունի: Ամեն մի վայրկյան
մի ժամ է երկար:

«Ձեղ տեսնեմ, քաջե՛ր».— և խմբապետը հրաման է տալիս:

Լեռան կատարից համազարկերը,
թիթեղին կպչող կարկուտի նման, տեղում են ներքև,
և խոր ձորերի արձագանքները
թմբուկ են դարկում: Լճի երեսին, որսի ժամանակ
նստած բաղերի երամների պես, թշնամին շվարած
վազում է շորս կողմ՝ պարտերի ետև սպասառան փնտրում:
Ոմանք փովել են երեսի վրա և դեմքը տվել
արչունած ձյունին: Հստակ է սակայն, թե ինչպես շփոթված
թուրք սպաները հրաման են բռնում,
վազում, աղմկում,

հետո խումբ առ խումբ, գալիս են առաջ
և համազարկին նոր համազարկով պատասխան տալիս:
Վաշտը օձի պես սողում է դանդաղ, հետո նեւովում է
ժայռերի ետև, ցրվում, ետ վազում,

ու համառ շարքով,
քարերի գլխին օղակ է կապում՝ մագլցում վերև

Տեղաչիները, վայրի այծերի ճկուն շարժումով,
փոխում են դիրքը, կրակում, վեր ցատկում և կատաղորեն
հնձում թշնամու սեղմած շարքերը:

Միայն Մակարը,

ծերացած խոյը, կռվում է մենակ անդնդի եզրին,
արյունաթաթախ. թուլցած ձեռքերով, և էլ ուժ չունի
տեղից շարժվելու: «Մակա ր, վեր արի»: «Դուք գացեք, տղաք,
դեռ փամփուշտ ունեմ»:— Եվ վերջին թափով,
ասլանի նման, ահապոր ու մեծ, հա հարվածում է
մոտեցող զորքին, իր վիրավորված բերանը ծռում,
դուրս թքում արյուն, հայհոյանք ու սխ, կանչում ուժասպառ
ոտքերի վրա՝
քաջասրտորեն վայր նետվում անդունդ:

Թող այլ երկերում հնչե ոսկեձայն Ռուլանի փողը:

Ջեն ու զարդերով, սրերով փողփող և կորդակներով
թող առաջանան ասպետները ժիր Կարլոս Մեծի,
և դղյակներում,

նուրբ պրինցեսները թող երգ հառաչեն,
լուսե ձայներով, հերոսի համար:

Հայոց լեռների դաժան վայրերում, միայն ձորերի
ոգին է դժգույն.

որ իր գլուխը զարնում է քարին և կաղկանձելով
թավալ է գալիս:

Արևամուտի վառված հողմերը նետվում են շորս կողմ,
արագ թպրտում՝ պեղում ձյունի մեջ խոր գերեզմաններ:
Սերուկ Մակարի փշրված մարմնից արյուն է հորդում,
և մահը նստած, մոմե ձեռքերով, մարում է կամաց
նրա աչքերի երկրային լույսը:

Հեռվից Սասունը

իր բազուկները բախում է հուժկու
իջնող երկնքին և, ծանր ձեռքով,
պատում ամպերի բոցավետ համփան:

Գիշերը

խարազանում է լեռը: Արջերում թաքնված,
Ֆեդայիները մաքրում են մոսիւն և գրկախառնվում
աստղերի հետ:

Այնտեղ, դաշտերում, թշնամիները,
իրենց հաղթութեան ամոթը սեղմած գունատ երեսներին,
վերադառնում են քանդված գյուղերը և քաշկռատելով
Մակար հերոսի խոշտանգված դիակը,
տանում նետում են բաց հրապարակը:

Նրանք շեն տեսնում,
թե ինչպես վանա ծովում ընկղմած
սրբերը բոլոր
աշիքների հետ նետվում են ափը
և ունում քամու սանձերը բռնած՝ սուրում են արագ
Հայոց աշխարհում
ու աղոթքների մի դարձպար դառնում դժբախտ հերոսի
շիրիմի առջև:

Լեռների հսկա մագաղաթներում գծված ու ներկված
նահապետները, ոգիները քաջ, թագավորները,
վանքերից ելած դաշկահար ու խեղճ

հայ Մարիամները՝

ծունկի են գալիս:

Հովիտների մեջ, երկաթե քայլով՝
կայծկլտող ու վառ սաղավարտներով՝
ահա անցնում են լեզենդաները,

ու հայ պատմութեան

թափորը հսկա, դուրս եկած մթին
դարերի խորքից,
անցնում է լռիկ ու նորից մտնում
մեծ խորհուրդների աշխարհը պայծառ:

Ցուրտ մի գիշեր է: Հեռագրաթելի ծոված սյուները
խուլ հառաչում են: Արջը իր թաթը ուժով խփում է
հրավառ աստղերի շարժվող փեթակին
և ցավից ունում:

Չորը կրկնում է

այդ ձայնը ահեղ, և երեք անգամ քամին զարնվում է
երկնքի դռան:

Մակար ծերունին, տրեխները մաքրում, մտնում է երկինք:

4

ՍՍ.ՆԱՆ

Խնձորենու ծանր ճյուղը զարնվում է
խրճիթի դռանը: Ամառվա ձիւղերը տաք
են, երբեմն հովը հարբում է և՛ կարմիր
ատամները բաց արած, վաղում:

Միբոց աղմուկով վայր է քնկնում:

Լքված իր տան առջև կանգնած՝ ախուր, տրտում՝
այրվող պղնձե ժայռերին է նայում Սանան,
ճեղքված լեռան միջից սահող լերկ ճամփին է նայում Սանան,
դալար դաշտին, կապույտ ու խոր երկնքին է նայում Սանան,—
ինչպե՞ս եղավ, ինչպե՞ս եղավ,—

չի հասկանում ոչինչ:

Բնից ընկած թշվառ ճնճողով՝ երեխա է այրի:

Թևերի վրա վիշտ է ծալվել,

աչքերի մեջ վիհ է ընկել,

մինչ խրճիթի շեմի առջև,

թաքտալով,

սողում է մեծ մի հառաչանք:

Տատրագոմի ճաղատ գլխից բոց է թափվում:

Ճամփի ծայրին,

ծանր փոշու ամպերի մեջ, ճոռան մի սալ վեր է քաշում

աղմկալից մի ձանձրույթի զիզված բեռը:

Լեռը մերկ է:

Մեծ շները պառկել են լուռ, և հավերք կացում են

ստվերը:

Իսկ Սանայի սրտում տխուր փորել են խոր
մի գերեզման և թևերի շուրջն են անցրել մի ժանգուտած
ծանր շղթա:

Ի՞նչ է Սանան, — ֆեդայու կյն, ընդմիջտ մեկնած
ողջ մի մարդու դժբախտ աչրի, գյուղի ճնշիչ նայվածքի տակ
քայլող մի շուք՝ մենակութուն և հիշատակ:

Տարիների թշվառ դամփուր, կոտրած ուտքով,
ցատկոտում է իր մթազին երազների հոտի առջև,
նայում սարի խորշերի մեջ անձայն քայլող ողբերգության,
ականջ դնում ձորերի մոտ ոռնող ձայնին և սպասում:

Շալը դլխին, աչքը տնկած ճամեաների օձառյոր և խաբուսիկ
սահող շուքին,

շուրթերի մեջ ճիշ մի դժգույն ուժով սեղմած՝ Սոհան սիրտո
ման է ածում խոր լռության խոպան դաշտում,
դնում ձևաքր գոց ճակատին, նայում հնարում:

— Աման, անցո՛րդ, լնուան գլխից երբ կանցնեիր՝
հայդուկների խումբ շտեաս՛ր: Մարդիկ ասին, քրդի սարյ
գյուղերի մոտ կռիվ եղավ և իմ էրիկ գինվոր Հովան
հոն էր անշուշտ, արդյո՞ք վարկին, արդյո՞ք մեռավ...

Եթե ողջ է,

գոնե խաբրիկ շուգե՞ց ղրկել Տատրագոմի հարս Սանային:
— Քույրի՛կ, վալլա՛հ, բան չիմացա: Հովիվները բուն շգիտեն:
Հղորդ է որ կռիվ եղավ՝ համա, ովքե՞ր ընկան, մեռան
և ո՞ւր գացին մեր կտրիճներ՝ ոչ ոք գիտի:

Օրը օրվա փեշը բռնեց:

Գյուղի մարդիկ, պաղած ու հեզ աչքերով,
իրենց ծռած ուսերի վրա քուրջի կտոր շարժելով,
ամենօրյա աշխատանքի բեռը տարան և կապարե հոգսը դաժան:
Սանան տրտում,

տաշտի առջև լվացք արավ. մացառ ժողվեց անտառի մեջ
և դռնեղուռ մուրաց հացը—
ու կոտ մի ոսպ, փեշ մի ձավար:

Օրը օրվա փեշը բռնեց:

Չմտան անվերջ գիշերներին, երբ մարացիկ, խեղճ աստղերը
սրսրփալով մտնում էին փլած ամպի խրճիթից ներս,
և սարերը իջնում էին գյուղի փողոց և ման գալիս
աղմկելով,—

Մանան կձկված օջախի մոտ, իր դալկահար, լուռ հրեշտակի
ձեռքն էր բռնում բոցակիզված
և դողալով մտիկ անում՝
երդիկներից գալտնի իջնող հյուրերին:

Այնտեղ ներսը, իր մսերի մեջը նստած աշխարհում՝
վառ աչքերով մեկն էր քայլում, քախում դուռը լուսե մի տան,
ցցում մուկը

և վնր ելնում

երակների սանդո՞ղքներով:

Բակում, շորցած թփերի մեջ, քամիները վառում էին մի խարույկ
ու սողկատում: Լեռը դանդաղ
երերում էր, և մրրիկը ուժեղ բռունցքով

հարվածում էր ժամի գանգը՝

մղկտալով գլորվում մի ձոր:

Հետո, լսված հեքիաթներից, դուրս էր ցցվում հանկարծ մի կին՝
մկան աչքեր, սրածայր ծնոտ, ձևորին ավել
և առջևից մի բոցափետ երկայն գոգնոց:

Մտնում էր ներս,

փափուկ քայլով, հսկաալով պտույտ գալիս

և դժոխքի թոնիրներից ժողված կշակով

քաշում մի գիծ,

ցանում խոսքեր բլմբոցիկ

և կուռ եկած՝

պարում մի պար գեհենական:

Սարսափահար, փաթաթվում էր իր հրեշտակին

Մանան

և երազի բարձի վրա առատ նետում խոր գիշերը

վարսերի և լայն բացված իր աչքերի

լույսը տրտում:

Հաճախ նաև,

քնած ժամին, երբ իր մարմնի սարսրուագին
լուսանցքների առջև կանգնած թուխաչ մի սովեր
սրինդ էր ածում, և արծաթի զանգակները
հնչում էին մեղմատատան,

ու իր ուռած կրծքերի մեջ

սսկեկատար հասկ էր ծաղկում,—

մեկ էլ քամին, հուծկու զարկով, իր խրճիթի
ծուած դուռն էր թափահարում, ճռնչալով վար էր նետում
կողպեքը թույլ
և բարկացած մտնում էր ներս:

Սանան վախցած,

ցատկում էր վեր, կանչում շուքը սրբերի.

և գողահար ձեռքերով

հրում, փախցնում ձյունաթաթախ լեռան հյուրին:

Ապա շոքած, նա քսում էր իր ճակատը դաշկահար

գոց երկնքի պատերին

և ժամերով աղոթում:

Ջինվոր Հովան էլ գյուղ շեկավ: Լուր շխաբրեց, փող շղրկեց:

— Ամա՛ն, ախպե՛ր, լիռնեն անդին,

մարդս տեսա՞ք: Տատրագումի հարս Սանային մի բան շասի՞ն:

— Դե քեզ ասինք՝ մարդ շտեսանք: Տեղդ նստիր, սպասիր

հանգիստ:

Տարին տարու փեշը բռնեց:

Հույսը կտրած, էլ հարց չտվավ, էլ աչքերից հովիվների

գաղտնիք քաղել չաշխատեց.

Սանան լռեց:

Անցան գնացին քանի ամառ, քանի ձմեռ:

Հիմա,

թզուկ թփերի վրա, նորից ահա, պարս են տալիս

գյուղի նիհար ճնճողուկները:

Կովը գոմի բացված ճեղքից,

իր թրթռուն ունգներով, ներս է քաշում բույրը գարնան:

Հովը վառ է:

Մինչ տանիքի վրա կանգնած՝ արյունթաթախ լույսերի

ծովն է սուգում իր գագաթը և կանչ կանչում աքլորը:
Միծաղում է Տասրազոմը:

Կուծը ուսին,

թավշե սալոր աշքերով,

հոնքերը սև ոլոր կամուրջ, կուրծքը ուռած առագաստ՝

Սանան աղվոր՝ լիճը ընկած արևի պես

պսպղալով և մեղմաճեմ,

չինար բոյի սուչերն է նետում

տղամարդկանց աշքերին և մրդերով ծանրաբեռնված ծառի նման

հազ երազով երերում:

Իր դիսաների թրթռացող հմայքի համար, իր հողանի

բազուկների և դուրս ցցված ատինքների

անրջային պերճության հետ

հաղորդվելու համար ընդմիջտ՝

շատեր պիտի ցանկանային զոհել կյանքը իրենց ջահել:

Թայց Ֆեղայու կնոջ հանդեպ ո՞վ կարող էր

նայվածքով իսկ մեղանչել: Ո՞վ կարող էր հետը խոսել

կամ աշքերի միջից քաղել բոց մի դալուկ...

Ֆեղայու կին՝

գյուղի պատիվ և հիշատակ շատ սրբագին:

Միակ ծերուկ քահանան, հաճախ կանգնած շեմի առջև,

խորհրդավոր ձևերով, լեռների մութ շրջերգության

լուրն էր բերում և պատռոտած փափուլները

տրամորեն քաշքշելով՝

հեռանում:

Ոչ մի ուրիշ այր չէր գալիս Սանայի մոտ: Չլինի թե գեշ

մի բան մտածեն...

Իսկ գարունը աճում է: Հողմը զարնում է կալը,

և վայում է աղավնին վայրենի:

Ֆեխը, ձյունը,

պիծակը գեղին, բարդիների ջերմը արծաթ

և հացը սև՝ հողի ոսկե շրթունքներից պոկած խմորով

թխված —

Սանաչի երակներում՝ հուր, ու գինով սողունների երամներն են
նրանք գիզում:

Ամեն գարուն՝ մի բուռ ծաղկած բոց է տալիս.
ամեն ամառ՝ խորքում մարմնի տառապագին,
պտուղների ետուն ու խող հյութն է շարժում.
ամեն աշուն՝ նրա սրտի մեջ պայթող նռան ճիչն է նետում.
ամեն ձմեռ՝ ոսկեհեքիաթ երազներ: թաքուն ու լուռ
բույնն է բացում:

Ջեփյուռի տակ սրափացող վարդենու պես,
այնպես, ինչպես կարմիր գինով մինչև ծայրը լեցված բաժակ,
լուսանանանչ քրքանքով ետող հրաշուխ.

ինչպես գարնան

բուրումնավետ պարտեզի մեջ թաղված մի հով.—

Սանան, հմայված, անտառի մեջ

ման է գալիս

հազիվ ոտքը գետին տալով՝

սահելով:

Կանգ է առնում ու թրթռուն ասնգների շունչ է քաշում:

Ինչքան քաղցր է

ամառային տոսախների բույրը ուժեղ.

Արևի բոցկլտացող ձեռքերից երամ-երամ հուր է թափվում,

և օդի մեջ շիկագանգուր՝ արծաթաձայն

բզեզներ են աղմկում:

Ի՞նչ լավ օր է: Կարծես կրծքի:

մի նռնենու հյուղ է ընկել:

Ոտքերի տակ ծով է տատան, ամեն մի քայլ

վայր է նետում մի խենթ կոհակ, և թանկագին ակունքներով

ծածկված օձեր՝ իր իրանի շուրջն են պլլվում և թափ տալիս:

բազուկների ծառը հասուն:

Ինչքան քաղցր է

ամառային տոսախների բույրը ուժեղ: Կարծես մեկը

իր ոտքերին, կրակով հյուսված,

գուպաներ է հագցրել և ուտերին նետել մի շալ

բոցակիզված:

Կարծես մեկը իր կրօնքերի պարտեզից
վարդ է քաղում և շրթերի աղբյուրից սեր է առնում:
Սիրե՛լ, սիրե՛լ...

Մտերի տակ, դալար խոտի գիրկը ընկած,
թավալվում է և կես նվաղած, այտը քսում թավշյա գետնին
և ձեռքերի տենդը նետում դալար եկող խոտերին:
Ապա հանկարծ, ինքն իրենից վախենալով, ցատկում է վեր,
վազում գյուղի եկեղեցին
և քարերի վրա փռված, կարմիր ու վառ շրթերով,
փսփոսում է Աստվածամոր ականջին
մի աղոթք.—

Աստվածամե՛ր, լուսիդ մատաղ, սրտիդ ղուրբան:
Դու, որ մայրն ես վիրավորված զավակների,
գրկիդ մեջը արյունթաթախ թավալ եկող վշտերի.
Ինչպե՞ս ասեմ, որ հասկանաս, ներես, ուժ տաս...
Դու, որ մայր ես սխուր, լռիկ և վշտավոր հարսների.
դու, որ մայր ես լքված, հորթուկ աղջկանց.—
աչքիդ ղուրբան, գթա՛, գթա՛ արգանդիս վառ.
գթա՛ սրտիս, գթա՛ քաղցր երակներիս...

Կիսախավար եկեղեցու պատի վրայից,
շալի մեջը փաթաթված, պառավ մի կին,
սուր նայվածքով, Սանայի վառ աչքերից
հուր է քաշում,

և շուքերը ման են գալիս անհանգիստ:
Սանան շոքած՝

համբուրում է քարը ժամի
և անորոշ փոշու մի համ բերանին,
երերալով դուրս է գնում:
Գյուղի մարդիկ՝ ֆեղայու կնոջ
նայում են խոր, գաղտնիք պեղող նայվածքներով,
աչք են անում մեկը մյուսին,
հազում, թքում
և լիբուխից երկայն շունչով
ծուխ քաշում.

Երբ աքլորի առավոտյան կանչը կարմիր
լեռան գլխից արագ անցնող բոցակիզված նավերին

ցույց էր տալիս Տատրագոմի փարոսը հիր,
և ծառերի ճյուղերից՝ աղմկալից երգ էր հոսում, —
Սանան վաղուց ճամփա ընկած, հուշիկ քայլով,
ճագլցում էր կողը լեռան, իջնում էր ձոր,
և անտառում փայտ էր դիզում:

Քփերի մեջ արշալույսը կրակ է մաղել սրնգաթոր:
Քոչունների այրվող, մետաղ ձայներից
և լայն փոված ամպերից՝

մի ալ-վալա, կարմիր լալա,

քող է ընկել սարերի վրա:

Սանան մենակ, կաղնիների պսպղացող կանաչի տակ,
լցված սրտից բաժակ-բաժակ

հույզ է բաժնում

և երգ էրգում, մելամաղձատ և թավ ձայնով:

— Ո՞վ բախտ, ո՞վ բախտ, մաշեցի աչքերս իմ
ճամփաները նայելով.

վիզս ծովեց ուրիշների դռան մոտ.

սիրտս մնաց ինչպես կաքավ վիրավոր,

ինչպես մորթված մի խեղճ ճնճողուկ,

ինչպես այրի մնացած լորիկ:

Քանդվի դահը սուլթանի —

յարս գցեց սար ու ձոր.

լույսս առավ դուշմանը,

հոգիս տարավ ասլանը:

Քանդվի դահը սուլթանի...

Ու Սանայի ձայնը տխուր հեծկլտում էր անտառի մեջ

ու թևարկում լալաթրթիռ, ինչպես զարնված,

իր երամին հասնել փորձող, կուրծքը պատռած, վայրի մի բազ:

Տերևների շնջոցը վայր է թափվում

և հովի հետ՝

նրա գուլնգոռնն շրջազգեստի ծալքերի մեջ

և եռացող

փեթակի մեջ կրծքերի՝

կամաց խաղում:

Սանան լոում, կանգ էր առնում հմայված, —

դա ի՞նչ բան է.

կանաչ ձայնը անտառի
և ոտքի տակ՝ խոտը բոց է,

քարը՝ կրակ:

Ո՞վ կարող է հասկանալ անտառների մեջը ապրող
գաղտագողի ոգիների խորհուրդները: Սառերի
ձայնը ծայտյալ ո՞ր սրտի մեջ ջահ չի վառել,
ո՞ր երկնքից ամպ չի քաղել, ո՞ր գանգի տակ
երազների լույս չի թաղել:

Սանան լոում, կանգ է առնում հմայված:
Հետո կծկվում —

գույներ նետած և դողալով —

կարծես ուրիշ մի աշխարհի արձագանքի
կոհակներ են փշրվում:

— Ո՞վ լե, լե, լե, հայու աղջիկ,

ո՞վ է քաշել պատը սրտի,

ո՞վ է սիրո սահման դրել:

Ձիս արագ է հովի նման,

ձեռքս վարժ է կռիվների —

քուրդ եմ թիկնեղ և ականջիս

բարակ ոսկե մի օղ ունեմ:

Ո՞վ լե, լե, լե, հայու աղջիկ,

գեմքիդ վրա լույս է ընկել:

ես քեզ համար առնեմ գոտի

հարուստ ու մեծ ակունքներով.

Շիրազի լայն խալիներով

չինեմ մի թախտ

և մեր շեյխի կնոջ նման —

Ո՞վ լե, լե, լե, հայու աղջիկ,

քեզ տամ պատիվ, անուշ շերքեթ

ու վառ սրտիս նուրբ քամեմ
Ստամբուլի բաժակի մեջ,
Քամեմ ու տամ խմես, հուզվես,
ո՛վ լե, լե, լե, հայու աղջիկ:

Սանան վախցած ուզում է շուտ գնալ, փախչել:
Այդ ձայնը թավ՝

տերևների միջից սահող
դողդողացող լույսի պես՝
երազների հմայք է սփռում աչքերում:
Կարծես հնչուն անտառի
ամեն կողմից ոգիներ են դուրս գալիս
ու ոսկեզօծ շղթաներով
կապում սիրտը ու կաշկանդում քայլը տատան:
Այտերի վրա վարդ է կախվում,
և կրծքի տակ, ալիք-ալիք, հուզումներ են փոթորկում:

Երբ ծառերին կաշեւում, խրխնջացող ձիու վրա՝
թամբած նախշուն կարպետներով՝ դուրս է գալիս
քրդի տղան և իր թավշյա, սալորագույն աչքերով
նայում է նրան, Սանան նվաղած,
վայր է ընկնում:

Անտառի մեջ ոգիների

աղմկալից և հոհոտն մրրիկներ են բարձրանում:
Ամեն կողմից

բոց է ելնում:
Լեռների նեղ կածաններով ձին թռչում է:
Քուրդը ուժեղ բազուկների մեջ է սեղմել
Սանային:

Մտրակում է ձին.

լեռը փախչում է:
Իսկ ետևից, թևը տնկած, վազում է

հրեշտակը վիրավորված:

ՄԱՀՐ

Կապարը զարնվել է տատրակինս
 Վերքը մտել է երգի մսերի մեջ, և եր-
 կինքը վայր է գլորվել՝ թևը ծռած:

Որսորդը վազում է, թռչունի թայրտա-
 ցող մարմինը ձեռքերի մեջ է առնում և
 արագ շարժումով վիզը քաշում:

Գինեմուլի տղու հիվանդ ձեռքերի պես,
 սարսռում է օդը աշնան.

երերաչով քայլում, ցատկում —
 պղնձե գլուխը զարնելով
 լեռան կողին

և մատների գրնգացող բռժոժները՝
 դաշտերին:

Կովերի թեժ շրթունքներից
 կրակ է կաթում:

Սեպտեմբերը ձորը լքել,

դուրս է եկել —

հագել բրոնզե շարուխներ,
 երկար շուխա

և գուլպաներ բոցակիզված՝

ման է գալիս բարկացած

և մտրակով հյուսված դեղին բոցերով՝

մտրակում է պարտեզները

հրավառ:

Լեռը լեռան հոնքերի տակ լույս է փորում:

Ճամփան.

ամուլն երկինքների բողբ առած,

ժայռի կարծր կողից ի վար՝

սահում է,

և դաշտի շուրջ ոլոր գալով

թափ է տալիս կրծքի փոշին

և մագլցում

դեղին մի բլուր:

Բլրի վրա՝ ճերմակ մի տուն և բարձրաբերձ

մի կաղամախ: Չորս ոտք բաղշա և քարե մեծ
մի նստարան:

Մի վարդենու

դժգույն թփի առջև նստած,
թախծոտ դեմքը հառած հեռուն,
Սանան՝ գլխին կարմիր լաշակ
և ձեռքերին հինցած ոսկու գույնի հինա.—

նայում է լուռ

և մղկտող իր աչքերում
սեղմում
տխրալալուկ հովը աշնան:
Նայում է լուռ, բլրին, չեռան,
հորիզոնի ծայրին ընկած Տատրագոմին
և իր սրտի վիհում պառկած անասելի

վշտի խաչին՝

վերքի նման արյունած:

— Յավրում, աշո՛ւն, ասիր, ախպար,
կարասներիդ գինով հրավառ
ինչպե՞ս եղավ, որ վառեցիր, գինովցուցիր
սիրտս տկար:

— Յավրում, քույրի՛կ, ես խոմ չէի, այլ իմ ախպար,
իմ մեծ ախպար Պարոն ամառ —
տվեց սրտիդ հրակեզ մի ջահ
և շուրթերիդ բոցե բաժակ:

— Յավրում, աշո՛ւն, ասիր, ախպար,
ինչո՞ւ բախիր զանգին հրաշեկ և հոգեթով՝
ընկար գիրկս թավալվելով: Աման, ինչո՞ւ
մսերիս մեջ թրթռացիր և թևերիդ
խաչաող հուրը զարկիր կրծքիս՝
արյունեցիր:

— Քույրի՛կ, աման, ես խոմ չէի, այլ իմ ախպար,
իմ մեծ ախպար Պարոն ամառ, արևալուստ:
Սպասիր վաղեմ, չեռան ետև, ճաճանչների կարավանի
առջև ընկած իմ մեծ ախպար հասնեմ, հարցնեմ...

Եվ աշունը բաց է անում թևերը հիր և շնչասպառ՝
աղմկելով, մղկտալով՝ սուրում արագ
և ոսկեմուգ իր ձեռքերը քսում սարին, պարտեզներին
և գյուղերի տանիքներին մերկ ու տափակ:

Տատրագոմում, այգեկութի եղանակին, իբրև սուգի
և ցասումի մեծ մի նշան՝ երգ չեն երգում, պար չեն պարում:
Ցվիքների եզերքին կծկտում են ճնճուկներ:
Փողոցներում՝ փոշի և թրիք, ոտաբոքիկ երեխաներ,
քամու միտինգ:

Սանայի լքված, փակված խրճիթի մոտ գամփռ է նստել
և երկարած ոտքերի վրա սեղմել գլուխը մտահոգ:
Հարևան շինականի պատավ կինը — Բուիկ Դեդեն —
կվացք է անում տաշտի մեջ և փրփրացող օճառի հետ
շարժվում դես-դեն, ջղայնացած թևը ծալում՝ փրփրում:
Շուրջը՝

կանանց պառլամենտ և հավերի կշկշոց:
Գոգնոցների տակ խաշկապած ոսկրոտ ձեռքեր
և շուրթերի շուրջը փորված ատելության և նախանձի
երկայն գծեր:

Կարծր խոսքեր՝
կարասի տակ քացախ դարձած գինու նման՝ կծու, լեղի:
— Հո՛ղը գլխին: Լույս շտեմնի՝ պաղի, մեռնի: Աղիքները չո-
րանան:

Արգանդի մեջ օձ բուսնի:

— Վա՛յ մեզ, վա՛յ մեզ... Հայու կնիկ՝ քրդի լանի հետ փախչի...

— Իի՛, իի՛... Վա՛յ, վա՛յ...

— Ա՛յ անհավատ, ա՛յ անամոթ, ա՛յ աննամուս...

Եվ գայրացած, խաշ են անում, սուրբ Սարգսի փեշը բռնում,
Բեղը քաշում և վհուկի ձեերով,
քարը ճեղքված ջաղացի պես, աղմկում:
Մի քիչ հեռվում, մեյդանի մեջ, տղամարդիկ —
ծեր ու ջահել, կատաղորեն,
իրենց ծալված բունցքների կոճղը տալով լեռներին,
չիրուխների ճպտաներով օղն են դարնում
և վառվառն աչքերով ժայռ փորում:

— Թող մեծավորներ, թող քահանան, վարդապետը, ով որ ուզե՛
Տատրազումի անբիծ դեմքեն մուրը հանե...

— Բա մեր պատիվ կրնա՞ տանիլ, բա մեր սարի կտրիճները
կրնա՞ն տանիլ... բա Հովանը տղամարդու աբուռ շունի՞...

— է՛ն, է՛ն բողբ... է՛ն, է՛ն դևե ելած ձագը... էն, էն, էն, էն....

Սվ ձորեծոր, և սարեսար, և գյուղից գյուղ՝
սրտերի մեջ դիակ է ցկնում մի կանաչ իծ—
սողում, սուլում, ջղայնացած պոչը զարնում
ու թունավոր, երկայն լեզուն քսում թափած արյունին:

Լեռներից վար, լեռներից վեր, դաշտի ծայրում,
խորխորատի ստվերից կախված, բլրի ծոցին լռիկ թաղված,
գյուղերում՝
ամատաչին միջօրեի ճպուռների ճոռոցի պես՝
սմբած խաչիսը սարերի
մրթմրթում է, իտպում, դավում,
պատում տրեխը զարնում գետնին և թուքի հետ
լեղի ու սև բառեր թքում, և սրտերի փոթորկահույզ
պղտոր լճից
ափին հանձնում փտած կոճղը և քարը լերկ
ատերտիջան:

— է՛ն, է՛ն բողբ... է՛ն, է՛ն, դևե ելած ձագը...

Այդ սեպ ու սև քարծուներների մարդիկ համառ,
որսնք հաճախ բիրտ թշնամու առջև կծկված,
իրենց վախկոտ և կեղծավոր ժպիտներով
և ոչխարի հեզ աչքերով

նայում են հլու՝

հանկարծ մի-մի դալլ են դարձել,

— բա մեր պատիվը կրնա՞ տանիլ.—

մի-մի առյուծ.

— բա մեր սարի կտրիճները կրնա՞ն տանիլ.—

և արյունոտ նայվածքներով՝ հանուն խաչի, հանուն ազգի,
ուզում են զոհ, պատիժ և մահ:

— Տո, սա՞ պես բան... Տափը ճղվի մեջը մտնի...

— Տատրազումի հարս Սանաչին պետք է մորթել...

— Պետք է խաշել ժայռի գլխին...

— Պետք է նետել խորխորատը...

Ու ձայների մուտացող, խժժուն ու խուլ արձագանքը,
թափառական դողանջի պես ման է գալիս սողոսկելով,
ցատկում, կաղում,

լեռներին է խփում գանգը,
երկայն ու սուր մագիլներով ճանկում հողը,
ագռավների երամ կաղմում և դողալով՝
գնում թառում

հայդուկների խորշի առջև:

— Տնաշեննե՛ր, ի՞նչ եք լսել... ազգի սրտում մութ է թառել...

Տատրագոմի ծերուկ գլխին սուգ է ընկել... Մեր քաջ գինվոր

Հովանու կին փախել գացել, քրդի տղու հետն է նստել:

— Բա... Թա... Սանա՞ն... Քրդի տղա՞...

կարծես մի ումք

Պայթեց հանկարծ:

«Սանա՞ն... Սանա՞ն»...

Հովանը լուռ խաժեց ձեռքը,

հետո նայեց ինչպես կատղած ցուլը մուժին

և արյունած աչքերով

քամված դեմքը հառեց լույսին:

Սանան, Սանան... Մի կաղկանձող, վնեող մի ձայն

քերեց սիրտը՝ դողաց թռչնած տերևի պես,

ու շուրթերը ծերացան,

և բերանի ճիշը սարսուռն՝

խզվեց, կակազ:

Սանան... Սանան... Խմբապետը կախեց գլուխը,

սեղմեց բունցքը և հեռավոր մի նայվածքով շափեց սարը:

Զինվորների շարքերի մեջ մրրկահար դիզվեցին

մեծ դայրույթի

աղմկալից ալիքները:

Հրացանների կոթերի տակ

թնդաց հողը:

«Բա... Թա... Սանա՞ն... Քրդի տղա՞»... Եվ հաղթանդամ

կրծքների վրա,

հովից ծեծվող կաղնու նման,

մի անաւոր ծիծաղ շարժվեց,
և բոցկլտող վառվեց մի կրակ:

Մութ էր:

Իսկ Սանան նստել է խրճիթում
Շիրազի կարպետով զարդարված,
ձեռքերին դրել է հինա,—
ճակատին իմպերիալ ոսկի
և վզին կախել է մարջան:

Ճակատին իմպերիալ ոսկի,—
ծալպատիկ նստել է հայուհին՝
զազրելի աչքերով քրդի
առջևը նստել է Սանան
և լսում է երգը հրաձայն:

Նա դրել է ձեռքը այտին,
զազրելի աչքերը փակել —
երերում է իրանը կամաց,
տառապում դեմքը սփրթնած,
հառաչում է ձայնը քրդի:

— Այս գիշեր լուսինը արծաթ
քարայծի ոտքերից բարակ
բոժոժներ է կախել զնգուն,
և լեռան կատարին լուսե
նստել է մի ստվեր ոսկեթագ:

Ես երբեք իմ կյանքում չեմ տեսել
այդպիսի մի գիշեր զգլխիչ,—
իմ հոգին, լեցուն բաժակով,
չէ ըմպել երբեք իմ կյանքում
այդպիսի մի հրավառ երազ:

Ո՛վ, լե, լե, անուշ սիրեկան,
լինեի լուսնո ճառագայթ
և կրճքիդ պարտեզում դողդող
թաղվեի մահով հավիտյան,—
ո՛վ, լե, լե, անուշ սիրեկան:

Ճակատին իմպերիալ ոսկի, —
նստել է ծալպատիկ Սանան,
ինչպես մի դալուկ թագուհի:
Իր սրտում բացվել է մի վիհ,
մի զգացում անորոշ և սև:

Նայում է գազել աչքերով
սիրածի երազկուն երեսին
ու սեղմում մարջանը վզի,
կոտրտում մատները նրբին,
հառաչում հառաչանք մի խոր:

— Սարերի կատարին այս գիշեր
ձայներ են սողում պղնձե.

երևի քարայրում մի խավար
ճգնավոր է մեռել մենակյաց,
և լուսինը տնջում է կամաց:

Չե՞ս լսում, ամպեր են անցնում
և տանում մարմինը սրբի.

լուսաթոր նրա ձեռքը կախված
բախվում է լույսին անհունի
և փշրում ապակին աստղի:

— Ինչե՞ր ես ասում, ո՞վ, լե, լե,
դողում է մեծ ոսկին ճակատիդ,
կախվել են հոնքերդ ներկված,
քամվել են շուրթերդ վարդե,
լեցվել են աչքերդ հրով:

Առ մորթված գառնուկը սրտիս, —
բառաչող գառնուկը մատաղ
և ասիր ինձ սերդ հրաշուրթ,
ամոքիր հոգիս իմ ծարավ. —
առ մորթված գառնուկը սրտիս:

Իսկ Սանան լռում է, լսում,
նայում է տենդոտ աչքերով

լեռների կածանին սողուն:—

իր սրտում բացվել է մի վիհ,
մի զգացում անորոշ և սև:

— Սիրական, դուրս նայիր, մի տես,
չլինի՞ թե քո ձին մատղաշ
սմբակով վարդերին զարնե
և դեղին արջունով աշնան
պարտեզի ծառուղին ներկե:

— Ինչե՞ր ես ասում, ով լե, լե,
ես կապել եմ գոմում իմ ձին.—
այդ լուսնո վարսերն են ոսկե,
որ ընկած նունենու գլխին
խաղում են զվարթ քամու հետ:

— Չգիտեմ, չգիտեմ ինչո՞ւ,—
դողալով կրկնում է Սանան,—
այս գիշեր լսում եմ ձայներ,
գաղտնագող մոտեցող ձայներ՝
լեռներից, պարտեզից, դաշտից:

— Մի վախիր, անուշ սիրական,
ես ունեմ զարդարուն հրացան,
Բեյրութի պողպատե դանակ
և ունեմ կռացած մի սուր՝
Ստամբուլի փաշայից նվիրված:

Ես ոչինչ չեմ տեսնում դրսում:
Թող կանչե աղավնին վայրի,
շնջա աշունը տխուր՝
թող վայելե հավերքը լալկան —
մի՛ վախիր, տուր սերդ բոցե:

Բայց Սանան լսում է հստակ՝
պարտեզում քայլում են կամաց
և խոսում են մարդիկ թաքնված:
Լսում է հստակ ու որոշ՝
պարտեզում քայլում են կամաց:

Սարսափով նայում է քրդին
և մարված ձայնով փսփսում,
— Լսում եմ ձայներ պարտեզում,
եկել են մարդիկ վրիժառու,
թաքնվել են, խոսում են ծածուկ:

— Եկե՛ւ են մարդիկ վրիժառու...
Թող տեսնեմ ովքե՞ր են փորձում
իմ տունս, պատիվս պղծել:
Տուր պատից իմ սուրբ կոացած՝
թող տեսնեմ ովքե՞ր են եկել:

Բայց հազիվ դուրս եկավ դռնից՝
շարժվեցին սովերները արագ,
փայլեցին սրերը մութում,
և քրդի կոկորդից մի ճիչ՝
խուտաց և ընկավ գետին:

Կանգնեցին ահեղ նայվածքով
լեռների խստադեմ մարդիկ,
բռնեցին ձեռքից Սանայի՝
դուրս տարան խրճիթից քրդի
և տարան ոլորուն ճամփով:

Ու քայլեց կես մարած Սանան՝
ճակատին իմպերիալ ոսկի
և վզին արյունած մարջան:

Հագել էր զարդարուն գուլպաներ,
և ընկել էր գլխին մի շող:
Երերող լեռների կածանով
զարնում էր ոտքերը քարերին,
քավում մացառին խայտող
ու քայլում՝
թևահատ տատրակի քայլերով:

Ոսկեմուգ և երկայն մատերից,—
Սանայի ձեռքերից պսպղող,—

Թառամած մի լույս էր վար թափվում,
մղկտում էր ճառագայթը լուսնո,
այտերից արցունք էր վազում:

Ետևից գալիս են մարդիկ,
զայրացած և խոժոռ աչքերով
նայում են ետևից մարդիկ:
Մինչ ժայռը դրկել է մի հով —
խփում է կրժքին Սանայի,
քաշում է վարսերը թափված,
ծեծում է նրա դեմքը գունատ:

Ետևից գալիս են մարդիկ
զայրացած և խոժոռ աչքերով.
Իսկ վերը, երկնքի կամարից
լուսինը՝ պղնձե սկավառակ,
շարժում է շուրթերը արծաթ,
նայում է հարսին հուսահատ:

Նայում են աստղերը հրակեզ,
խածնում են նրա սիրտը վշտոտ,
լալիս է երկինքը ամբողջ,
լալիս են սարերը դժբախտ:

— Ախպե՛րք ջան, ինձ ո՞ւր եք տանում,
դուրբան ձեզ, ինձ ո՞ւր եք տանում, —
հեծում է, պաղատում Սանան,
զարնում է ձեռքերը կրժքին,
քաշում է վարսերը իր սև:

— Քայլիր շուտ ու լռե, պոռնի՛կ, —
բռռում են ետևից մարդիկ
և նայում խոժոռ աչքերով,
երկաթե ուսերով մարդիկ:
— Ա՛հ, ո՞ւր է հրեշտակը պաշտպան, —
հեծում է, կանչում է Սանան, —
ա՛հ, ո՞ւր է հրեշտակը լուսե:

— Այստեղ եմ, ասում է մի ձայն,
ցավում է աջ թևս կտտրած,
կաղում է ոտքս արշունած,
վաղուց է վազում եմ քեզ հետ՝
կաղում է ոտքս արշունած:

Քոնում է ձեռքից Սանայի,
կաղում է, հենում ու տնքում՝
հրեշտակը խոնարհ երկնքի,
հրեշտակը դժբախտ սրտերի:

Իսկ ճամփում հեռու երկնքի
ճռռում են սայլերը՝ լեցված
պսպղուն աստղերով լուսե
և ճերմակ ձայներով լուսե:

— Ինձ ո՞ւր են տանում, հրեշտակ,
ա՛հ, ասիր, ինձ ո՞ւր են տանում,—
հեծում է, լալիս է Սանան,
հառում է աչքերը իր լայն,
նայում ճամփին երկնքի:

Հրեշտակը քայլում է անտես,
ասում է ձայնով իր ծածուկ.

— Քույրի՛կ իմ, լռենք և սպասենք.
տես, ճամփում հեռու երկնքի
ճռռում են սայլերը՝ լեցված
պսպղուն աստղերով լուսե:

Եվ աշնան սրսփող գիշերը
վազում է սարի կատարին,
գգվում է կրծքին Սանայի,
քաշում է վարսերը առատ,
ծեծում է նրա դեմքը գունատ,
դափում է տենդոտ մատներով
ճակատի իմպերիալ ոսկին,
արշունած մարջանը կրծքին:

Այն առաւելոտ բուք էր գրտում, և լեռների
աստվածները ծանրաքույլ
անցնում էին բարկացած և կատաղի,
ոսնում էին ու բոտում այն առաւելոտ:

Կիսախաւար խորշում կանդնած զինվորների դեմքերի վրա
մրրիկը սուր ակոսել էր կնճիռներ,
և մի ծանր լոուժյուն
քարե ոտքը զետեղել էր սրտերում:
Տատրագոմի հարսը, դժգույն, խելադարված և դողահար,
կանգ էր առել պատուված գուլպաներով,
թշվառ ու խեղճ —
կանգ էր առել թշվառ ու խեղճ

և շրթների սրափայտը

ծայրից կախել պաղաստադին խոսքերի
բոցը պլպլան:

— Ես սիրեցի... մե՞զք է սիրել... Ես ոչ ոքի երդում չտվի
մնալ այրի, մնալ մենակ, ընդմիշտ մենակ... Ես սիրեցի,
մե՞զք է սիրել...

Մինչ Սանայի ձայնը հնչում, արծաթ թևով, վիրավորված
թռչունի պես թաքտում էր, զարնվում քարին
կիսախաւար խորշում սմբած լոուժյան՝
մունջ հրեշտակը բուքի միջից սուրող գնացող
աստվածների փեշն էր բռնում

և աղերսող բառերով

օղնություն էր խնդրում:

Հովանք լուռ, ատամների տակն էր առել քեղի ծայրը,
սեղմել բռունցքը:

Կարծես սիրտը՝ կրծքից զարնված

մի երեխա՝ վայր էր ընկել և արշունած շուրթերով
մայրն էր կանչում:

Սանան... Սանան... Նրա նշածն.

երկայն ու կուռ թարթիչների տակը վառված աչքերում
երազանք էր կայծկլտում: Նրա կրծքերի տենդը գյուլթիչ,
բազուկների հուրը ոլոր և գեղեցիկ ձայնը արծաթ
և սփրթնած դեմքը հրավառ... Սանան... Սանան...

Հովանք լուռ, ատամների տակն էր առել քեղի ծայրը,
սեղմել բռունցքը:

— Ես սիրեցի... մե՞ղք է սիրել... Ես իմ գյուղից դեռ երեխա
Հովանի մոտ նոր հարս եկա... Թողեց գնաց և վեց տարի
էլ գյուղ չեկավ, լուր չխաբրեց, չհարցրեց...
Լեռան մարդիկ, շարքով կանգնած, նայում են վար՝
սայլը քաշող եզան նման նայում են վար. —
Խոժոռ, համառ:

Այն առավոտ բուք էր դրսում, և սարերի
աստվածները ծանրաքայլ

անցնում էին բարկացած:

Եվ շատ շանցած, հրաման տվին՝ կանգնել դրսում և սպասել

դատաստանին:

Բուք էր դրսում, ցուրտ էր սաստիկ,

և Սանայի դողդողացող ուսերին վայր էր ընկել

իր վարսերի գիշերը սև:

Կանգնել դրսում և սպասել դատաստանին —

Հրաման տվին:

— Ցավրում, հրեշտակ, ես ի՞նչ արի, ես սիրեցի, մե՞ղք է սիրել...

Թևը ծռած, քաշքշելով, հրեշտակը

դանդաղորեն կաղաց:

— Ոչ մի աստված չի հասկանում, — ասաց, —

նորից դանդաղորեն կաղաց:

Այն առավոտ բուք էր դրսում, և ժայռերի կրծքին ընկած

մի թիթեղն ամպ էր շարժվում և մղկտում:

Այն առավոտ երեք հոգի, Հովանի հետ երեք հոգի,

մոայլ, քանդված դեմքերով,

խորշից ելան

և Սանային ասին՝ գնանք:

Ասին՝ գնանք, և վառվառն ու կայծկլտող նայվածքներով,

խիստ նայեցին:

Մի քիչ հետո, երբ պատռտված գուլպաները գետնին տալով

և իմպերիալ

ճակատի ոսկին դողացնելով, Սանան հասավ

լեռան ետև և կանգ առավ գունաթափած. —

այն առավոտ երեք հոգի, Հովանի հետ երեք հոգի

եկած մարդիկ,

դուրս քաշեցին կուսցած սրեր

և բոռացին.

— Դե, աննամուս, կինդ խփիր...

— Էրիկ... Հովան...

Եվ Սանայի մազերի մեջ լացավ մի հով,

և կրծքերը սրսփացին ու կուշ եկան:

Հովանի մութ աչքերի վրա մի ֆոսֆորե լույս էր քայլում,

ձեռքը բոցե տենդ էր սեղմել: Ուզում էր լալ,

բոռալ, կանչել,

գլուխը ժայռին խփել ուժգին,

զարնել սուրը իր մղկատու, դժբախտ կրծքին, մեռնե՛լ, մեռնե՛լ...

«Էրիկ Հովան, դու որ... դու որ»...

— Տո, անաբուռ,

ի՞նչ ես սպասում... խփիր՝ կնիկ...

Լեռների մեջ աղիողորմ մի ճիշ ընկավ

ու սողկտաց թաղտալով:

Հովանը շուտ

արյունթաթախ սուրը նետեց,

նայեց շորս կողմ և կաղկանձեց:

Հետո, վազեց խելագարված քարայծի պես,

խղված ձայնով երկայն բոռաց երկնքի դեմ

և արյունած ձեռքերով զարկավ դուռը սարերի...

Բուք էր գրսում:

Հայոց դաժան լեռների վրա

աստվածները քայլում էին բարկացած: